

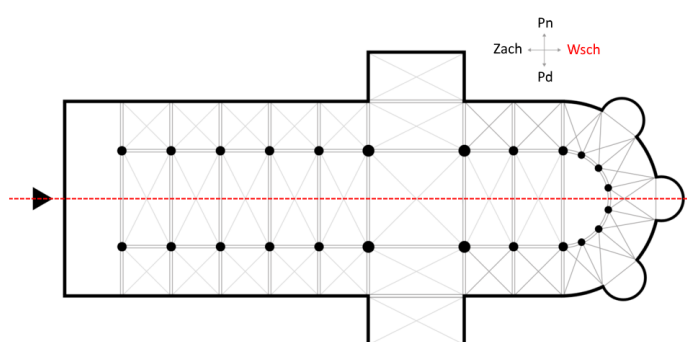
Konrad Zacharski

Z kompasem w kościele

Jeszcze kilka uwag na temat topografii kościołów, bo – jak wiadomo – lokalizacja organów we wnętrzach sakralnych bywa bardzo różna, a fachowe opisy świątyń (rządzące się swoimi prawami) dla osób mniej wtajemniczonych nie zawsze są zrozumiałe.

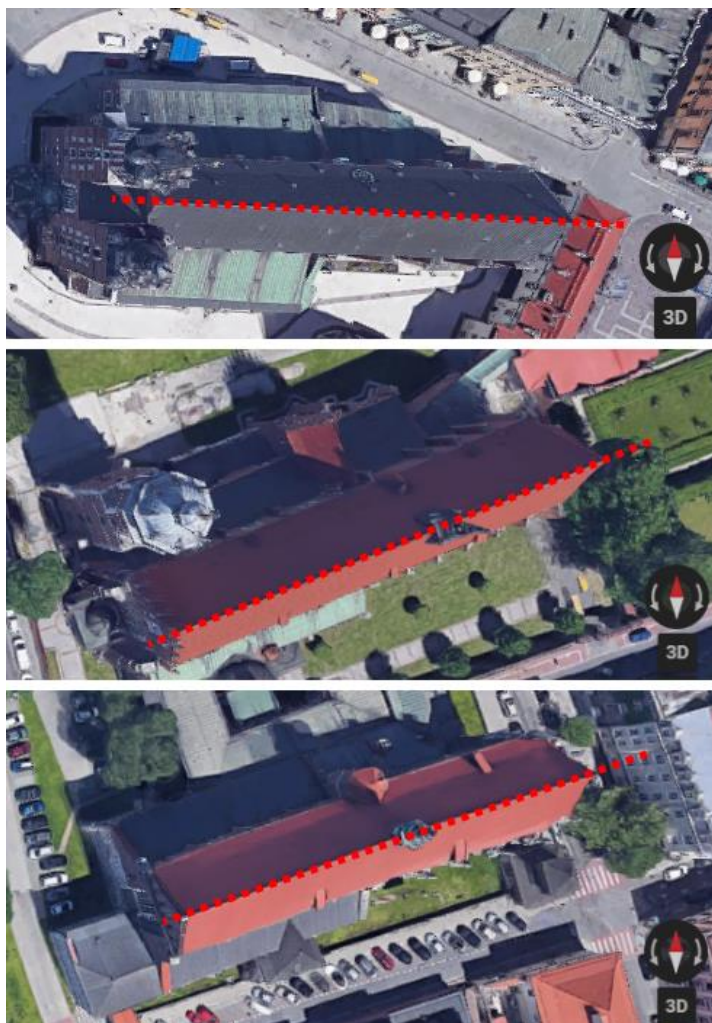
Jak wspomniałem w poprzednim wpisie, w opisach inwentaryzacyjnych zabytków sakralnych nie znajdziemy raczej określeń: nawa lewa, nawa prawa, lewa strona ołtarza, itd. Historycy sztuki używają w takich sytuacjach raczej nazw stron świata. Zanim przejdziemy dalej trzeba wyjaśnić dość istotne, a w minionych wiekach powszechne zjawisko zwane **orientowaniem** kościoła.

Świątynia orientowana to taka, która zwrócona jest swym prezbiterium w kierunku wschodnim (łac. *oriens* - wschód), w kierunku z którego przychodzi Chrystus nazwany w Biblii z wysoka Wschodzącym Słońcem (Łk 1, 78). W dawnych wiekach orientowanie kościołów było wymogiem dość rygorystycznie przestrzegany (współcześnie już często nie jest), a sam sposób wyznaczania kierunku wschodniego, niezbędnego do zorientowania świątyni, był swego rodzaju rytuałem.

■ il.1. Przykładowy plan kościoła orientowanego

Co dość istotne, nawet w przypadku kościołów orientowanych położenie ich osi często w mniejszym lub większym stopniu odbiega od przebiegu osi wschód-zachód. Już samo zdefiniowanie osi odniesienia (wschód-zachód) wiąże się z wieloma wątpliwościami, bo przecież można się odnieść np. do osi geograficznej, albo magnetycznej, a może do osi przechodzącej przez punkt, w którym słońce wylania się zza horyzontu (wbrew obiegowym opiniom osie te wcale nie muszą być tożsame), a jeśli tak, to pojawia się pytanie z jakiej wysokości moment wstąpienia słońca jest obserwowany i w którym dniu roku (punkt w którym słońce pojawia się nad horyzontem każdego dnia jest nieco inny), itd. Kwestia orientowania kościołów, teologicznego uzasadnienia tej praktyki, a także spraw czysto technicznych związanych z wyznaczaniem kierunku wschodniego to temat bardzo szeroki, znacznie przekraczający ramy tego tekstu. Trzeba jednak zapamiętać, że niekiedy nawet dość duże odchylenia osi kościołów od linii wyznaczającej kierunku wschód-zachód (np. w rozumieniu geograficznym) nie przeszkadzają w nazywaniu tak wzniesionych świątyń orientowanymi. Zdjęcie powyżej w poglądowy i przybliżony sposób ukazuje przebieg osi trzech średniowiecznych kościołów krakowskich, które mimo odchylenia od osi wschód-zachód (tutaj akurat zilustrowanych na podstawie wskazań GoogleMaps) uznawane są za kościoły orientowane.

■ **il.2.** Zdjęcie lotnicze wybranych kościołów krakowskich z poglądowym zaznaczeniem przebiegu ich osi; od góry: Bazylika Mariacka przy Rynku, Bazylika Bożego Ciała, Kościół św. Katarzyny (oo. Augustianów).

Jeśli już jesteśmy przy definiowaniu 'orientowania' świątyń, to trzeba koniecznie zwrócić uwagę na fakt, że niepoprawne jest używanie sformułowań typu np.: „kościół orientowany na wschód”. Termin 'orientowanie' sam w sobie zawiera już informacje o kierunku wschodnim (łac. *oriens* - wschód), zatem kościół orientowany to kościół zbudowany na osi wschód-zachód z prezbiterium zwróconym na wschód. A „kościół orientowany na wschód” to tzw. masło maślane. Analogicznie błędnym określeniem jest również „kościół orientowany na zachód”. Jeśli

prezbiterium zwrócone jest na zachód to kościół nie jest przecież orientowany. „Kościół orientowany na zachód” to sprzeczność sama w sobie. W przypadku prezbiterium zwróconego na zachód, można się czasem spotkać z określeniem „kościół odwrotnie zorientowany”, co oznacza że świątynia zbudowana jest na osi wschód-zachód, ale w kierunku wschodnim zwrócona jest nawa a nie prezbiterium.

Wracając do nazw stron świata w opisach kościołów... używanie takiej terminologii najwygodniejsze jest oczywiście w przypadku świątyń orientowanych (czyli zwróconych swym prezbiterium na wschód), bo tutaj układ zawsze jest podobny: prezbiterium (chór) skierowane na wschód, wejście główne i empora organowa zwykle w zachodnim końcu nawy głównej, nawy boczne: północna (ta - powiedzielibyśmy - po stronie lewej) i południowa (patrzac w kierunku ołtarza, to ta po stronie prawej), itd. Na pierwszy rzut oka może się to wydawać trudne do ogarnięcia, ale to kwestia przyzwyczajenia. I chyba trzeba zapomnieć o stronie lewej i prawej, bo za chwilę ktoś spyta czyja lewa albo czyja prawa? Twoja czy moja? Wiernego czy kapłana? A jeśli kapłana, to zwróconego w którą stronę? Twarzą do ludu (versus populum) czy twarzą do ołtarza głównego, na wschód (ad orientem)? A może (od tej Postaci właściwie należało zacząć) Chrystusa obecnego w tabernakulum, przychodzącego ze wschodu i przedstawionego w ukrzyżowanej postaci w centrum ołtarza?... bardzo tutaj trudno o jednoznaczną interpretację.

Żeby było jeszcze ciekawiej, dołóżmy do tych informacji jeszcze dwa określenia, na które możemy się natknąć m.in. w opisach prezbiteriów. Oczywiście, zgodnie z tym co napisano powyżej, możemy strony prezbiterium czy też jego ściany boczne określać nazwami: południowa lub północna (podobnie jak strony ołtarza), ale możemy również użyć określeń związanych z liturgią: **strona Epistoły** (zwana również **stroną Lekcji**) i **strona Ewangelii**. Aby zrozumieć tę parę nazw trzeba się odwołać do obrzędów sprawowania Mszy świętej, ale nie tej w formie którą współcześnie wszyscy znamy, lecz do tej w nadzwyczajnej formie rytu rzymskiego (potocznie zwanej mszą trydencką). Poszczególne czytania z Biblii odczytywane są w trakcie mszy po różnych stronach ołtarza. Lekcja, czyli czytania ze Starego Testamentu i z listów apostoelskich, odczytywana jest po stronie południowej (będę trochę niekonsekwentny i dla tych, którzy nie są jeszcze biegli w używaniu nazw stron świata przetłumaczę, że jeśli stoimy w nawie i patrzymy w kierunku ołtarza głównego to jest to strona prawa), ewangelia natomiast po stronie północnej (patrzac z nawy w kierunku ołtarza to strona lewa). Oczywiście, jak wszystko w rytuałach, tak i kwestie stron świata w tym przypadku mają swoje uzasadnienie: Lekcję czytano w kierunku południowym - tam (biorąc za punkt odniesienia starożytny Rzym) zamieszkiwali chrześcijanie, północ natomiast kojarzona była z barbarzyńskimi ludami pogańskimi i to w tym kierunku właśnie głoszone Ewangelię.

Ktoś spyta: a co w przypadku gdy świątynia nie jest orientowana, czyli prezbiterium nie jest w rzeczywistości zwrócone na wschód? Czy kapłan w czasie mszy, posługuje się kompasem i sprawdza gdzie naprawdę jest północ i w takim kierunku odczytuje Ewangelię? Na szczęście nie. Oś prezbiterium z głównym ołtarzem, w którym bardzo często znajduje się Najświętszy Sakrament

symbolizuje wschód. W przypadku gdy kościół nie jest orientowany i oś prezbiterium nie pokrywa się ze wschodem geograficznym mówimy o tzw. wschodzie liturgicznym. To oś prezbiterium jest dla całej liturgii odniesieniem umownie wyznaczającym wschód (oczywiście najlepiej by było gdyby pokrywał się on ze wschodem geograficznym). Strona Epistoły i strona Ewangelii są zatem zawsze w tym samym miejscu. Po co o tym wszystkim piszę? Po to żeby zrozumieć te terminy, bo używa się ich niekiedy również w opisach lokalizacji organów. I tak spotykamy niekiedy organy po stronie Epistoły (*in cornu Epistulae*) bądź po stronie Ewangelii (*in cornu Evangelii*), albo też dwa instrumenty umieszczone naprzeciwko siebie po obydwu stronach.

A oto i przykłady. W poprzednim wpisie omówiono lokalizację organów głównych i organów chórowych w kościele oo. Augustianów na krakowskim Kazimierzu. Podobny układ znajdziemy również w innym kościele na Kazimierzu, w Bazylice Bożego Ciała (Kanoników Regularnych Laterańskich):

■ **il.3.** *Organy w kościele Bożego Ciała (Kanoników Regularnych Laterańskich) w Krakowie. Po lewej: organy w prezbiterium (na ścianie północnej czyli po stronie Ewangelii), po prawej: główny instrument na zachodniej emporze organowej.*

a także w Bazylice Mariackiej przy krakowskim Rynku; tutaj w zachodnim końcu korpusu nawowego, oprócz organów głównych w nawie głównej znajdziemy jeszcze jeden instrument – w nawie bocznej (południowej).

■ **il.4.** *Organy w Bazylice Mariackiej w Krakowie. Od lewej: organy w prezbiterium czyli organy chórowe (na ścianie północnej czyli po stronie Ewangelii), organy na głównej emporze organowej, organy na emporze w nawie południowej.*

Bardzo ciekawym przykładem jest również Kaplica Matki Boskiej Piaskowej w kościele oo. Karmelitów na Piasku w Krakowie. Zaczynając od kwestii orientowania: kościół jest orientowany, ale sama kaplica ulokowana od południa orientowana już nie jest. Kaplica ma bardzo ciekawą budowę, bo wymusiła ją lokalizacja obrazu MB Piaskowej (namalowanego na kościelnym murze) znajdującego się aktualnie w ołtarzu głównym tej kaplicy.

■ **il.5.** *Zdjęcie lotnicze kościoła oo. Karmelitów na Piasku w Krakowie z pogładowym zaznaczeniem osi kościoła (na czerwono), osi kaplicy MB Piaskowej (na niebiesko), ołtarza w kaplicy MB Piaskowej (na zielono), chórów muzycznych z organami po obydwu stronach kaplicy (na żółto).*

Na fotografii obok kolorem czerwonym zaznaczono orientacyjnie oś kościoła, oś kaplicy natomiast kolorem niebieskim. Oś kaplicy jest prostopadła do osi kościoła, a sama kaplica ma dość nietypowe proporcje, bo jest - jeśli można tak powiedzieć - krótka i szeroka (przyzwyczajeni jesteśmy raczej do proporcji odwrotnych, niech nie zwiedzie nas zatem rutyna jeśli nie znamy wnętrza tej kaplicy, bo opieramy się tutaj na zdjęciu lotniczym, na którym widać tylko dachy, a

konstrukcji wewnętrznej, możemy się na jego podstawie tylko domyślać). Stojąc przodem do ołtarza w kaplicy mamy po bokach, w dwóch przeciwległych końcach kaplicy (wschodnim i zachodnim) bliźniacze balkony na których ulokowano organy.

■ **il.6.** Wnętrze kaplicy MB Piaskowej w kościele oo. Karmelitów na Piasku w Krakowie. Fotografia po lewej: widok na chór z organami po stronie Ewangelii, po prawej: widok na chór z organami po stronie Epistoły.

Kaplica ma, jak już wspomniałem, dość nietypowy układ: funkcję prezbiterium pełni jej środkowa część, instrumenty zaś umieszczone są na chórach zlokalizowanych w dwóch przyległych do części środkowej aneksach. Określając zatem położenie instrumentów można powiedzieć o organach wschodnich i zachodnich, albo też, używając bardziej tajemniczych określeń przywołanych powyżej, o organach po stronie Epistoły i po stronie Ewangelii. To właśnie przykład (choć trochę nietypowy architektonicznie) wnętrza sakralnego z dwoma instrumentami, rozmieszczonymi po obydwu stronach ołtarza (Epistoły i Ewangelii), tworzącymi jakby lustrzane odbicie.

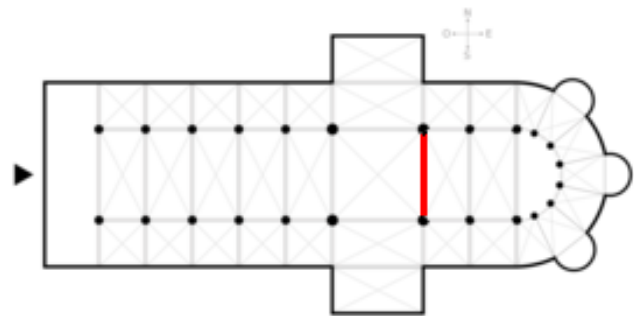
Bardziej współczesnym przykładem bliźniaczych (wizualnie) instrumentów umieszczonych po obydwu stronach prezbiterium mogą być pozytywy jakie znajdziemy w Licheniu, w Bazylice Najświętszej Maryi Panny Licheńskiej. Pozytywy te są składnikiem całkiem nowego (bo zbudowanego w XXI w.) kompleksu instrumentów. Interesujące nas pozytywy umieszczono w prezbiterium, tuż przy granicy z transeptem, po obydwu stronach ołtarza, tj. po stronie Epistoły i Ewangelii.

■ **il.7.** Pozytywy prezbiterialne (po stronie Epistoły i Ewangelii) w Bazylice Najświętszej Maryi Panny Licheńskiej w Licheniu (Zakłady Organowe Zych).

Z punktu widzenia lokalizacji organów jest jeszcze jedno miejsce związane z prezbiterium, które może być obiektem naszych zainteresowań. To **lektorium** - znowu temat do oddzielnego omówienia, ale w kilku zdaniach... lektorium to przegroda (ażurowa lub pełna), która w dawnych kościołach oddzielała prezbiterium (chór) od nawy. Z punktu widzenia uczestników współczesnej liturgii jest to element dość zaskakujący, bo przecież przyzwyczajeni jesteśmy do tego, że możemy dokładnie obserwować wszystkie czynności liturgiczne jakie odbywają się w prezbiterium.

Obecność lektorium bardzo tę możliwość ograniczała, a niekiedy wręcz uniemożliwiała. Lektorium zwieńczone było zwykle galerią, na której ustawiony był pulpit do czytania (łac. *lectionarium*), od którego kapłan m.in. czytał Ewangelię i głosił kazania. Na lektorium mogły być także ustawione organy. Oczywiście zarówno po stronie Epistoły, jak i po stronie Ewangelii. Lektoria w zdecydowanej większości zostały wyburzone po soborze trydenckim, ale w Europie wciąż jeszcze można odnaleźć zachowane konstrukcje tego typu (niektóre wyjątkowo dekoracyjne). Przykładem może być lektorium w kościele St Étienne du Mont w Paryżu. Jest to lektorium z grupy tych, które nie przesłaniają całkowicie widoku na prezbiterium. Nie ma na nim co prawda organów, ale za to jest instrument w samym chórze (w prezbiterium), tuż za lektorium, po stronie Ewangelii.

■ **il.8.** Położenie lektorium na przykładowym planie kościoła.

■ **il.9.** Wnętrze kościoła St Étienne du Mont w Paryżu. Po lewej: widok z nawy w kierunku lektorium i prezbiterium, po prawej: widok z prezbiterium (przy lektorium widać niewielki fragment organów chórowych, w tle organy na emporze nad wejściem głównym do kościoła).

W Polsce do dziś zachowało się tylko jedno lektorium - w kościele Świętej Trójcy w Gdańsku. Jest to lektorium w formie ścianki niemal całkowicie przesłaniającej widok na prezbiterium. Co prawda i tutaj nie ma organów na samym lektorium, ale empora organowa, którą zawieszono na wschodniej ścianie korpusu nawowego styka się z lektorium. Trzeba przyznać, że lokalizacja tych organów (odbudowanych w ostatnich latach) jest dość nietypowa, bo balkon wraz z instrumentem znajduje się właściwie na granicy między nawą główną i nawą boczną (południową). Częściowo więc styka się ze ścianą lektorium. Dla dopełnienia tego opisu zauważmy, że organy znajdują się po stronie Epistoły.

■ **il.10.** Kościół św. Trójcy w Gdańsku, widok wnętrza w kierunku wschodnim (widok na prezbiterium oddzielone od nawy przez lektorium; po stronie Epistoły widać emporę organową ze szkieletem konstrukcji rekonstruowanej szafy organowej).

■ **il.11.** Kościół św. Trójcy w Gdańsku, widok na lektorium i empore organową wraz z organami (w trakcie odbudowy).

Źródła ilustracji:

nagłówek: kompilacja grafik: Teodor Talowski (1857-1910) - domena publiczna, <https://www.sjapc.net/jesuits-worldwide/> [dostęp: 10.01.2019]

il.1. Lusitana [GFDL (<http://www.gnu.org/copyleft/fdl.html>) or CC-BY-SA-3.0 (<http://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/>)], from Wikimedia Commons [dostęp: 08.01.2019], oznaczenie stron świata: K. Zacharski

il.2. <https://www.google.com/maps> [dostęp: 08.01.2019], osie kościołów: K. Zacharski

il.3. K. Zacharski

il.4. K. Zacharski

il.5. <https://www.google.com/maps> [dostęp: 10.01.2019], osie kościoła i kaplicy, lokalizacja ołtarza i organów: K. Zacharski

il.6. K. Zacharski

il.7. <http://zych.com/organy/bazylika-m-b-bolesnej-pozytyw-prezbiterialny-wschodni/> [dostęp: 10.01.2019]

il.8. User:Michiel1972 at nl.wikipedia.org, This file is licensed under the Creative Commons Attribution-Share Alike 3.0 Unported license (<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/deed.en>), źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Doksaal_locatie.PNG [dostęp: 11.01.2019]

il.9. K. Zacharski

il.10. Ludwig Schneider [GFDL (<http://www.gnu.org/copyleft/fdl.html>) or CC BY-SA 3.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/>)], from Wikimedia Commons, źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Gdansk_Kosciol_Franciszkanow_039.jpg [dostęp: 10.01.2019]

il.11. o. Tomasz Jank OFMConv., *Franciszkański kościół Świętej Trójcy w Gdańsku, w 500 lat od zakończenia budowy*, Gdańsk 2014, s. 72, <http://www.gdansk.franciszkanie.pl/wp-content/uploads/2015/12/Album-2-rozdzia%C5%82.compressed.pdf> [dostęp: 09.01.2019]

Bibliografia:

- *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, PWN Warszawa 1996
- W. Koch, *Style w architekturze*, Warszawa 1996, 2005
- o. Tomasz Jank OFMConv., *Franciszkański kościół Świętej Trójcy w Gdańsku, w 500 lat od zakończenia budowy*, Gdańsk 2014, <http://www.gdansk.franciszkanie.pl/wp-content/uploads/2015/12/Album-2-rozdzia%C5%82.compressed.pdf> [dostęp: 09.01.2019]

11 STYCZNIA 2019

Copyright © 2019 Konrad Zacharski. Wszelkie prawa zastrzeżone.